

اشاره

در نظام‌های آموزشی متمرکز، برای هر رشته درسی فقط یک کتاب تألیف و منتشر می‌شود و این یک کتاب، به دلیل محدودیت‌هایی که دارد، همه انتظارات مخاطب را برآورده نمی‌سازد. در نتیجه، حضور کتاب‌های کمک‌آموزشی متعدد و متنوع در آن رشته، ضرورت پیدا می‌کند. با وجود کتاب‌های کمک‌آموزشی، مسئولان نظام آموزشی می‌توانند امیدوار باشند، کاستی‌ها و محدودیت‌های کتاب درسی تا حد امکان برطرف شوند.

اما این فقط یک روی سکه است. روی دیگر سکه این واقعیت است که برخی انواع کتاب‌های کمک‌درسی و آموزشی، کاستی‌ها و ضعف‌های نظام آموزشی را تشدید و تقویت می‌کنند. از جمله: به خاطر حجم زیاد اطلاعات درسی، کتاب‌های کمک‌درسی به فرموله کردن اطلاعات دست می‌زنند، تا دانش‌آموز همان اندک فرصت تفکر درباره متن درس را هم از دست بدهد. و یا، منحصر شدن تمامی ارزش‌های تحصیلی در نمره درس، انواع حل‌المسائل را روانه بازار می‌کند، تا دانش‌آموز فارغ از مطالعه مطالب کتاب درسی، خود را فقط برای امتحان آماده کند.

در این مقاله، نگارنده با تمرکز بر این معضل، نخستین پنجره را برای رسیدن به افق روشن‌تر در زمینه ارتباط سازمان یافته میان تولیدکنندگان کتاب درسی و کتاب کمک‌آموزشی گشوده است.

سرانه مطالعه در کشور ما براساس مطالعات گذشته ۲ دقیقه اعلام شده. از آنجا که ۷۰ درصد جمعیت کشور ایران زیر ۲۰ سال هستند، لازم است تنوع موجود در کتاب‌ها رعایت شود، چرا که پوشش دادن تمام سلیق‌ها نیازمند تنوع کتاب‌هاست.
برگرفته از پژوهشی برای وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،

کتاب‌های و درسی

فرایند برنامه ریزی درسی

« دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب های درسی »، یکی از دفاتر چندگانه سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی کشور است. به طور کلی می توان گفت، این دفتر متولی برنامه ریزی درسی و تأمین محتوای علمی در هر یک از رشته های علوم پایه، علوم انسانی و... در نظام آموزش و پرورش کشور است. در این دفتر، هر گروه رشته درسی دارای یک شورای برنامه ریزی است متشکل از: برنامه ریزان درسی، متخصصان موضوعی، کارشناس یا کارشناسان گروه و چند دبیر مجرب. هر گروه طی فرایندی یک یا چند ساله، دست به تولید راهنمای برنامه درسی در رشته خود می زند.

راهنمای برنامه درسی مشتمل است بر هدف های آن درس از دوره ابتدایی تا دوره پیش دانشگاهی، سر فصل ها، روش های یاددهی - یادگیری، مواد و ملزومات مورد نیاز در آموزش آن درس، و بالآخره، شیوه ها و ابزارهای سنجش و ارزشیابی. تمام این موارد به طور مشروح در راهنما منعکس شده است.

بدیهی است، آماده سازی چنین راهنمای برنامه ای که همه هدف ها، مفاهیم،

موضوعات و روش ها را به صورت منسجم داشته باشد، باید بر اساس پژوهش های متعدد و نیز مطالعات تطبیقی که برنامه ریزان را از برنامه درسی سایر کشورها مطلع می سازد، انجام پذیرد.

علاوه بر این، ضرورت دارد به منظور کشف نیازهای علمی و مهارتی در هر رشته درسی، نیازسنجی علمی صورت بگیرد و به کمک پرسشنامه نظر معلمان و صاحب نظران نیز جمع آوری شود. بالاخره زمانی که راهنمای برنامه درسی براساس نظرات گوناگون و استفاده از برنامه های کشورهای دیگر تدوین گردید، اعتبار بخشی می شود.

اعتبار بخشی راهنمای برنامه درسی خود یک پروژه تحقیقاتی است که طی آن، راهنمای برنامه ابتدا در اختیار متخصصان موضوعی، همچون استادان دانشگاه، دبیران برگزیده و عده ای از برنامه ریزان درسی قرار می گیرد تا نظرات اصلاحی و تکمیلی خود را بیان کنند. پس از استخراج نظرات رسیده و اعمال آن ها، راهنمای برنامه درسی به عنوان یک دستور العمل و مانیفست تدوین کتاب برای آن درس محسوب شده و سند رسمی گروه درس معرفی می شود.

ارتباط آن با

منصور ملک عباسی

کتاب های کمک آموزشی

تألیف کتاب درسی

مرحله سوم از فرایند تألیف، مرحله انتخاب فرد یا گروه مؤلفان و تألیف کتاب درسی بر اساس راهنمای برنامه است.

که قدرت پردازش نیز دارد، نگاه می‌کند. امروزه سعی بر این است که، محتوای کتاب از حالت اطلاعاتی و حافظه محوری فاصله بگیرد و فقط در صورت نیاز اطلاعات ارائه شود. به علاوه، به مهارت‌های تفکر از قبیل بحث و استدلال و نقادی توجه بیش‌تری معطوف شود و توسعه مهارت‌های فردی و گروهی افزایش یابد.

شورای برنامه‌ریزی هر گروه درسی، پس از آن که راهنمای برنامه درسی خود را تدوین و اعتبار بخشی کرد، موظف است از میان کارشناسان گروه خود یا متخصصان موضوعی، و یا دیگر افراد دارای صلاحیت، فرد یا گروهی را به منظور تألیف کتاب درسی برگزیند. سپس بین مؤلف یا مؤلفان از یک سو، و دفتر تألیف و برنامه‌ریزی درسی از سوی دیگر قرارداد تألیف منعقد می‌شود و کار تألیف کتاب بر اساس همان راهنما و با توجه به هدف‌ها و سرفصل‌ها، و با نگاه به رویکرد تعیین شده، درس به درس و فصل به فصل انجام می‌پذیرد. در پایان نیز دستنویس کتاب به شورای برنامه‌ریزی درسی در گروه تحویل داده می‌شود.

توجه به این رویکردهای جدید، فرایند تألیف را به امری بسیار تخصصی تبدیل کرده است. به این ترتیب، تألیف کتاب درسی با تألیف کتاب‌های علمی و دانشگاهی بسیار متفاوت می‌باشد.

سؤال اساسی

بیان این فرایند طولانی نشان می‌دهد که مؤلفان کتاب‌های کمک آموزشی تا چه حد باید سعی کنند، در راستای هدف‌ها و رویکردهای کتاب درسی گام بردارند و این مهم به شناخت هدف‌های آشکار و پنهان در کتاب درسی نیاز مبرم دارد.

بعد از حروفچینی هر فصل از کتاب، چندین بار توسط کارشناسان گروه بازخوانی می‌شود و از نظر نوع تصویرها، نوع و میزان تمرین‌ها و فعالیت‌ها، چگونگی متن‌ها، توجه به رویکردها، محقق شدن هدف‌های مورد نظر، رابطه عمودی و افقی محتوای کتاب و... مورد توجه، بررسی و اظهار نظر قرار می‌گیرد. شورای برنامه‌ریزی درسی می‌کوشد که کتاب درسی از هر نظر معتدل و جامع باشد.

آیا مطالعه کتاب درسی و ملاحظه درس‌ها و فصل‌های آن، مؤلفان کتاب‌های کمک آموزشی را قادر می‌سازد که همه هدف‌های کلی، جزئی، رفتاری و رویکردهای حاکم بر آن را در یابند؟ و دقیقاً در همان راستا، کتاب‌های تکمیلی و یا تعمیقی کمک آموزشی طراحی و تدوین نمایند؟

با این نگاه، آیا می‌توان مطمئن بود که کتاب‌های فراوان و متنوعی که امروزه در بازار کتاب‌های کمک آموزشی یافت می‌شوند و در تبلیغات رادیو و تلویزیون، و بر سر هر کوی و

درسال‌های اخیر، «رویکرد فعال» مورد توجه گروه‌های درسی قرار گرفته است و به مخاطب به عنوان فردی صاحب فکر و اندیشه

ما ضمن احترام به مؤلفان آگاه و علاقه مند به توسعه علمی و کاربردی علوم مختلف، از روش آن دسته از کتاب‌های کمک درسی انتقاد می‌کنیم که ناآگاهانه و بی توجه به هدف‌ها و رویکردهای کتاب درسی، مشغول تولید کتاب‌های کمک درسی هستند.

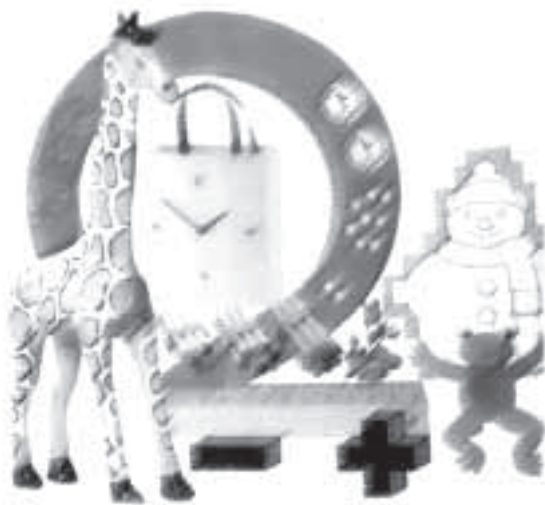
نیاز به کتاب‌های کمک آموزشی

بدیهی است که برنامه درسی و کتاب‌های درسی، به لحاظ محدودیت‌هایی که دارند، قادر نیستند تمام ضرورت‌ها و نیازهای مورد انتظار از خود را پاسخ دهند؛ به ویژه آن که در نظام متمرکز تألیف کتاب درسی برای تمامی گروه‌ها و قشرهای جامعه دانش آموزی در سراسر کشور، در یک رشته یک کتاب تألیف و منتشر می‌شود و روشن است که یک کتاب درسی همه گونه انتظارات مخاطب خود را

برزن معرفی می‌شوند و همه را به سوی آینده بهتر علمی فرا می‌خوانند، در راستای صحیحی قرار دارند؟ آ

یا اگر نگوئیم همه، برخی از این سلسله انتشارات، خوانندگان، دانش‌آموزان و حتی معلمان را دچار سوء تفاهم نمی‌کنند؟ بررسی برخی کتاب‌های کمک آموزشی رشته‌های درسی حاکی از سوء برداشت مؤلف است که با فرض هدف‌های از قبل تنظیم شده در ذهن خود، با طرح موضوعات جنبی و ارائه فعالیت‌های گوناگون جهت گیری کتاب درسی را به شکلی دیگر می‌نمایاند و به سمت و سوی دیگری می‌برند.

انواع کتاب‌های سؤالات استاندارد، کتاب‌های کار، خودآزمون‌ها، پرسش‌های کاربردی و غیره، دانش‌آموزان را برای شرکت در آزمون‌های ورودی، مدارس تیزهوشان و غیرانتفاعی، یا حضور در المپیادها و کنکور دانشگاه‌ها آماده می‌کنند که با روح کلی هدف‌های کتاب‌های درسی ارتباط چندانی ندارد.

**امروزه سعی بر این است که،
محتوای کتاب از حالت اطلاعاتی
و حافظه محوری فاصله بگیرد
و فقط در صورت نیاز اطلاعات
ارائه شود**

الف) کتاب‌های تکمیلی

کتاب‌هایی هستند که به منظور ارائه اطلاعات فراتر از چهار چوب کتاب درسی و برنامه درسی تدوین می‌شوند و می‌توانند به عنوان منبع و مرجع، مورد استفاده دانش‌آموزان و یا معلمان قرارگیرند. این کتاب‌ها براساس هدف‌های کتاب‌های درسی جنبه دانش‌افزایی و مهارتی و حتی روشی دارند و در راستای تکمیل و یا توسعه برنامه‌های مصوب درسی تولید می‌شوند.

ممکن است این کتاب‌ها ضمن توضیح درس، معرفی منابع دیگر، ترسیم اشکال و... فعالیت‌ها و تمرین‌هایی را نیز ارائه کنند و حتی به تدریس و آموزش بپردازند، ولی به هر حال جنبه آموزشی آن‌ها بر تمرین غلبه دارد. قالب‌های مورد استفاده می‌توانند شعر، داستان، سرگرمی، متن، معرفی سایت‌های علمی، طراحی شکل، تمرین و غیره باشند. ولی آنچه که در همه آن‌ها بارز است، تأکید بر آموزش و ارائه محتوای تکمیلی است.

ب) کتاب‌های تعمیقی

مجموعه کتاب‌های کار و تمرین، سؤالات برتر، خودآزمون‌ها و... کتاب‌هایی هستند که به منظور تعمیق و توسعه مفاهیم، و تثبیت آموخته‌ها در چارچوب برنامه درسی مصوب تهیه می‌شوند. این کتاب‌ها فرصت‌های جدیدی را بر حسب نیازهای متفاوت با تکیه بر تفاوت‌های فردی ایجاد می‌کنند و امکان آموزش جبرانی را نیز فراهم می‌سازند. در این نوع کتاب‌های کمک آموزشی، بر خلاقیت، توسعه مهارت‌های

کتاب‌های آموزشی هدفمند، باید دقیقاً در حول و حوش محورهای اصلی و هدف‌های کلی و جزئی برنامه درسی تألیف شوند

نمی‌تواند برآورده کند. این جاست که نقش کتاب‌های کمک آموزشی بخوبی معلوم می‌شود. این کتاب‌ها باید بتوانند، خلأ موجود را پر کنند، به مفاهیم عمیق‌بخشند، و در توسعه و تثبیت یادگیری و کسب مهارت پیش‌تر، یاور کتاب درسی باشند.

جای هیچ شک و شبه‌ای دراهمیت و جایگاه کتاب‌های کمک آموزشی نیست و در همه جای دنیا هم از این گونه کتاب‌ها استقبال می‌شود. اگر ایرادی هست، در سمت‌گیری و جهت بخشی غلطی است که برخی از این گونه کتاب‌ها به منظور منافع بیش‌تر اتخاذ کرده‌اند و بازار آشفته‌ای را به وجود آورده‌اند.

ضرورت دارد مختصراً به انواع کتاب‌های کمک آموزشی و هدف‌های آن‌ها از بعد علمی توجه کنیم. کتاب‌های کمک آموزشی را می‌توان در یک تقسیم‌بندی بسیار کلی به دو گروه «کمک آموزشی تکمیلی» و کتاب‌های «کمک آموزشی تعمیقی» دسته‌بندی کرد.

اجتماعی و هنری، و گسترش مهارت های ذهنی همچون بحث و استدلال و تفکر نقاد تأکید می شود. تأمین فرصت های تازه برای آموزش مجدد، تمرین آموخته ها و غنی سازی آموزشی، از وظایف و هدف های این گونه کتاب هاست.

نتیجه گیری

از آنچه که گذشت می توان دریافت که کتاب های کمک آموزشی هدفمند، باید دقیقاً در حول و حوش محورهای اصلی و هدف های کلی و جزئی برنامه درسی تألیف شوند. اما آیا بین برنامه ریزان و مؤلفان کتاب های درسی از یک سو و مؤلفان کتاب های کمک آموزشی و مؤسسات انتشاراتی از سوی دیگر، به صورت سیستماتیک و ارگانیک، ارتباطی منطقی وجود دارد؟

حتی اگر به صورت غیر رسمی و نامشخص چنین رابطه ای برقرار باشد، این ارتباط چگونه است؟

متأسفانه برخی از کتاب های کمک آموزشی امروزه جای کتاب های درسی اصلی را به طور کاذب گرفته اند. آزمون ها را به حدی بزرگ جلوه می دهند که گویی آموزش عمومی کشور به منظور ارزشیابی و آزمون نهایی طراحی شده است و چنانچه کسی بتواند، با ایجاد میان برها در ارزیابی ها، به نتایج مطلوب دست یابد، هدف های آموزش عمومی نظام آموزش و پرورش ملی تحقق یافته است. در نتیجه، برای برخی از دانش آموزان، آزمون مداری هدف شده است.

آیا نباید روزی به این مسأله توجه شود؟

آیا نباید نویسندگان محترم کتاب های کمک آموزشی قبل از دست زدن به تألیف، با کارشناسان گروه های برنامه ریزی آموزشی و درسی و معلمان مجرب، به نوعی ارتباط برقرار کنند و با مطالعه راهنمای برنامه درسی و مجموعه راهنماهای تولید کتاب های آموزشی با هدف های کلی، اصول و رویکردهای جدید کتاب های درسی و کمک آموزشی به خوبی آشنا شوند؟

مادر صد پاسخ به این پرسش نیستیم، بلکه قصد داریم، ابتدا فکر چنین ارتباط ارگانیکی را مطرح کنیم تا نیاز آن معلوم شود و سپس به دنبال راه حل باشیم. امید است، صاحب نظران و علاقه مندان بتوانند، بایست نهادات مفید خود، ما را در این زمینه یاری کنند.

منابع

۱. راهنمای برنامه درسی جغرافیا، دوره متوسطه.
۲. راهنمای برنامه درسی جغرافیا، دوره راهنمایی و ابتدایی.
۳. چگونه کیفیت آموزشی را بهبود بخشیم، ترجمه فرخ لقا رئیس دانا.
۴. فصل نامه شورای سامان بخشی کتاب های آموزشی، شماره ۳، بهار ۸۱.
۵. ویژه نامه سومین جشنواره کتاب های آموزشی، شماره ۴، رشد جوانه، آذر ۸۱.

